

Repensant els enfocaments feministes en el medi urbà¹

Dina Vaiou

National Technical University of Athens (NTUA)
Department of Urban and Regional Planning
Patisision 42. 10682 Athens (Greece)
divaiou@central.ntua.gr

Data de recepció: setembre 1998

Data d'acceptació: juliol 1999

Resum

L'objectiu d'aquest article és reflectir els enfocaments feministes en els estudis urbans crítics. S'hi discutiran: *a)* alguns temes centrals i categories analítiques que estructurin els debats en diverses instàncies; *b)* les «exclusions» que resulten, almenys en part, d'aquests temes i categories, o de quines experiències i prioritats s'instrueix la teoria i guia la recerca empírica, i *c)* quina és la rellevança de l'espai i del lloc, considerant les canviants orientacions conceptuals. Es tracta, inevitablement, d'un «repensament situat», modelat pel lloc, el temps i les tradicions intel·lectuals.

Paraules clau: gènere, estudis urbans, crítica feminista.

Resumen. *Repensando los enfoques feministas en el medio urbano*

El objetivo de este artículo es reflejar los enfoques feministas en los estudios urbanos críticos. Se discutirán: *a)* algunos temas centrales y categorías analíticas que estructuran los debates en varias instancias; *b)* las «exclusiones» que resultan, por lo menos en parte, de estos temas y categorías, o de qué experiencias y prioridades se instruye la teoría y guía la investigación empírica, y *c)* cuál es la relevancia del espacio y del lugar, considerando las cambiantes orientaciones conceptuales. Se trata, inevitablemente, de un «repensamiento situado», modelado por el lugar, el tiempo y las tradiciones intelectuales.

Palabras clave: género, estudios urbanos, crítica feminista.

Résumé. *En repensant les approches féministes du milieu urbain*

L'objectif de cet article est de rendre compte des approches féministes dans les études critiques du milieu urbain. On y abordera: *a)* certains thèmes centraux et catégories analytiques qui structurent les débats à différents niveaux; *b)* les «exclusions» qui résultent, du moins en partie, de ces thèmes et catégories, ou les expériences et priorités qui instruisent la théorie et guident la recherche empirique, et *c)* l'importance de l'espace et du lieu, selon les différentes orientations conceptuelles. Il s'agit, inévitablement, d'une «réflexion située», modélée par le lieu, le temps et les traditions intellectuelles.

Mots clé: genre, études urbaines, critique du féminisme.

1. Traduït de l'original anglès per Mireia Baylina i Ferré.

Abstract. *Rethinking feminist approaches to the urban environment*

The purpose of this article is to reflect on feminist approaches in critical urban studies. I will discuss: *a)* some central themes and analytical categories which structure the debates at various instances; *b)* the «exclusions» resulting, at least in part, from such themes and categories, or whose experiences and priorities inform theory and guide empirical research, and *c)* in the changing conceptual orientations, what is the relevance of space and place. This is inevitably going to be a «situated rethinking», shaped by place, time and intellectual traditions.

Key words: gender, urban studies, feminist criticism.

Sumari

Comentaris preliminars²

Els enfocaments feministes formen part del pensament crític que ha destacat en els estudis urbans des dels anys seixanta. Per pensament crític entenc els enfocaments intel·lectuals «que cerquen estructures amagades darrere l'evidència empírica i posen en dubte l'ordre "natural" de la societat, qüestionant les condicions dels possibles coneixement i acció» (Topalov, 1989: 626). I, de fet, els enfocaments feministes han desafiat l'ordre natural de la societat aportant noves preguntes, proposant noves formes d'estudi i objectius de recerca i exposant l'essència generitzada de totes les qüestions relacionades amb el fet urbà.

El feminisme a l'acadèmia està relacionat amb els moviments polítics per a l'alliberació de les dones i pel canvi social. En aquest sentit, els enfocaments feministes, igual que la major part del pensament crític, es troben a cavall entre la teoria i la política —la qual cosa s'afegeix a la seva vitalitat i al seu interès, però els col·loca en una posició contradictòria «des de la perspectiva de l'autocomprensió de la ciència» (Harding, 1987: 182). Contrastant amb la major part de la teorització acadèmica, aquest posicionament no pot ser desinteressat, despersonificat, desprovist d'emoció i neutre de valors, tal com se suposa que és el coneixement científic. Al contrari, els reptes del feminisme demanen objectivitat i distància, tot exposant els biaixos socials, la parcialitat i els aspectes carregats de valors de la majoria de l'erudició acadèmica.

2. Aquest article va ser inicialment pensat per ser una exposició oral, això fa que l'autora s'expressi sempre en primera persona del singular.

Des de la seva posició a cavall entre la teoria i la política, el feminisme ha desenvolupat punts de vista des dels quals «veure» el món: a través de les experiències de les dones i per a les dones, per exemple, per tal de proporcionar les explicacions que aquestes volen i necessiten (Harding, 1987). Per tant, els objectius de la recerca i l'anàlisi no estan separats dels temes de recerca. Igualment, les teories que pretenen ser objectives, desapassionades, desprovistes d'emoció, han estat exposades a basar-se i a expressar experiències particulars: aquelles dels homes blancs, de classe mitjana, capacitats físicament, dels països i regions desenvolupats. La seva teorització no està, per tant, mancada de perspectiva; al contrari, és selectiva en l'elecció dels seus objectes de recerca, de les qüestions que permet que siguin preguntades i respostes, i dels seus enfocaments i mètodes.

El feminisme destaca el gènere com un principi organitzatiu a la societat i com una base de relacions de poder que alhora es proposa canviar. El gènere (amb traduccions molt difícils en altres llengües, excepte en anglès) és un terme problematitzat per moltes feministes pel seu universalisme i essencialisme imprecisos. No obstant això, «el nostre llenguatge, història intel·lectual i formes socials són “generitzades”; no podem fugir d'aquest fet ni de les seves conseqüències en les nostres vides [...] Hom no pot ser “neutral al gènere” en aquesta cultura» (Bordo, 1990: 152). A més a més, ha permès que es puguin fer crítiques crucials a les demandes de coneixement i que aspectes fonamentals de la realitat social, no menys importants que les relacions de poder entre homes i dones, es puguin «veure».

Al seu llibre recent, el WGSF pregunta «el gènere és sempre la categoria analítica més important?» (WGSF, 1997: 76). Certament, hi ha altres bases d'organització i d'estructuració de les identitats, com la classe, la raça, l'etnicitat, l'edat, la preferència sexual, el lloc de residència —també vinculat a moviments polítics determinats. Hom no és mai només un home o una dona; hom està lligat a moltes altres relacions socials que determinen una experiència complexa, una experiència que no incorre en segments perfectament definits (Grimshaw, 1986). A partir de l'elaboració dels seus coneixements situats, aquests enfocaments exposen el poder i l'autoritat exercits en nom de la «ciència» i posen en qüestió les demandes d'una veritat universal, des del punt de vista, per exemple, de la classe treballadora, les persones de color, les lesbianes, els grups ètnics o religiosos, els llocs perifèrics. En aquest sentit, la resposta a la qüestió sobre la centralitat del gènere només pot ser partidista, a fi d'examinar-la en el primer terme de la investigació. No hi ha cap problema sense un subjecte (o grups d'aquests), i la prioritització de les relacions que comporten una diferència és ja un acte polític —que és inherent als enfocaments teòrics que es troben a cavall entre la teoria i la política.

En aquest article proposo reflectir els enfocaments feministes en el medi ambient urbà. No és en absolut una història concisa del desenvolupament de les idees en aquest camp; és, inevitablement, un repensament «posicionat» —que prové del meu compromís en la política feminista i d'esquerres, i del meu treball acadèmic en aquesta àrea de treball situada entremig de la teoria i

la política. El que pretenc és fer explícita la meva implicació i la d'altres, repensant en contextos històrics i socials específics, així com en tradicions acadèmiques. Per tant, aquest posicionament afecta l'elecció de preguntes, les direccions en les quals són respostes, els conceptes i les teories que s'utilitzen per donar sentit i interpretar els fenòmens socials, els criteris que determinen la seva veritat o falsedat.

L'urbà com un objecte d'estudi i la importància de l'espai

Els enfocaments feministes són, per dir-ho així, nous en els estudis urbans si ho comparem amb altres camps i disciplines. Es van desenvolupar quan en l'escenari dels enfocaments alternatius o crítics hi van predominar les contribucions marxistes i de l'economia política. Per tant, el diàleg entre les dues perspectives teòriques (o múltiples, en el nostre cas) ha estat un component important dels primers passos en la teorització feminista del medi urbà, per molt que, posteriorment, les polítiques d'identitat donessin un nou gir al diàleg.

El desenvolupament d'anàlisis urbanes marxistes sistemàtiques des dels anys seixanta va coincidir amb la intensificació de contradiccions socials i espacials que es van fer evidents, de maneres diverses, en els països desenvolupats i en desenvolupament. Em refereixo a l'influent treball dels sociòlegs urbans francesos i dels planificadors i geògrafs britànics i americans —que van qüestionar els enfocaments dominants aleshores i van canviar la imatge de la disciplina (entre altres: Castells, Lipietz, Topalov, Harvey)³. No és la meva intenció retre homenatge a aquests pensadors aquí i ara, tot i que crec que és un exercici necessari per la meva/nostra consciència acadèmica.

El que vull emfasitzar d'aquesta vasta literatura que abraça gairebé tres dècades, és que tots els enfocaments teòrics estan condicionats per les conjuntures en els quals estan formulats. Aquestes conjuntures canviant expliquen també l'evolució considerable d'alguns arguments dels escriptors, les reformulacions i els canvis d'èmfasi, als quals les crítiques esquemàtiques i radicals fan inevitablement injustícia. Per exemple, no és una coincidència el fet que el «consum col·lectiu» esdevingués un concepte destacat, si no dominant, en un temps de relativa prosperitat, de creixement de l'estat del benestar i de mobilitzacions entorn del proveïment i la distribució de benestar que va venir després dels esdeveniments del maig del 1968 a França. Ara bé, fins a quin punt això ha estat rellevant pels països del sud d'Europa, aleshores dominats per règims dictatorials, és una pregunta oberta. Tampoc és accidental aquest èmfasi en la «flexibilitat» i en els «processos d'informalització», originats des del «nord» i el «sud» d'Europa respectivament, en el temps de la reestructuració del capital, les retallades en el benestar i les polítiques defensives de treball organitzat. I, certament, aquest és el cas que les crítiques feministes d'investigació urbana

3. En una escala de referència diferent, és important esmentar també els economistes llatino-americans i els planificadors que van teoritzar el subdesenvolupament en el Tercer Món (Frank, Cardoso, Faletto, Escobar).

van fer sorgir d'un moviment actiu de les dones motivat pels canvis profunds en la vida d'aquestes, malgrat que són molt diferents entre un lloc i un altre. Probablement el mateix sigui cert pel que fa al «gir cultural» i a l'augment en importància de les polítiques d'identitat i del multiculturalisme a les ciutats. De quina forma això és rellevant en els llocs (o pels grups socials) on la igualtat, la distribució i la constitució de la ciutadania social són qüestions reclamades, és una altra pregunta oberta.

Un cop manifestada la prudència, he de dir que comparteixo les crítiques a la investigació urbana marxista per les seves pretensions d'universalitat i per la dominació de l'estructuralisme i de l'economicisme en la majoria (si bé no totes, certament) de les contribucions (per a la discussió de les crítiques, vegeu Soja, 1989; 1996). No obstant això, la meua formació intel·lectual i política té un conjunt de punts de referència, almenys tal com els veig avui. Havent crescut en una tradició d'esquerres que va des de Gramsci fins a Lenin, sempre m'ha deixat perplexa com tot el marxisme podia ser sostingut com a monolític i únicament enfocat a la producció. En aquesta tradició, que contrasta amb l'economicisme, el productivisme i el treballadorisme de la majoria de l'esquerra, la «qüestió del Sud», la cultura popular i el control de la vida quotidiana per part de l'Estat, l'explotació en el lloc de residència i els llocs de consum i de reproducció han estat temes destacats. I en moltes esferes acadèmiques, les meves lectures recurrents en diferents edats del treball d'Henri Lefebvre em van iniciar en la importància de l'espai (urbà) per al desenvolupament del capitalisme i en l'anàlisi materialista oberta als corrents filosòfics, sensibles a les conjuntures històriques, sense fronteres preconcebudes.

L'espai és, segons Lefebvre, clau per entendre la reproducció de les relacions socials. En el capitalisme avançat l'espai és cada cop més urbanitzat, seccionat i homogeneïtzat, i encara més, fragmentat: pràcticament fragmentat, ja que ha esdevingut un bé que és comprat i venut, seccionat en lots i parcel·les; i teòricament fragmentat, ja que alguns aspectes parcials n'han esdevingut objecte d'estudi en diferents camps i disciplines (Lefebvre, 1974). Aquesta tesi central és abordada a través del que ell anomena «aproximacions» (formulacions cada cop més elaborades) i èmfasis canviants des de la «vida quotidiana» cap a la «revolució urbana» i des de la contradicció igualtat/diferenciació cap a la «producció d'espai». «El capitalisme s'ha vist capaç d'atenuar (si no de resoldre) les seves contradiccions internes [...] Nosaltres no podem calcular a quin cost, però sabem els mitjans: *ocupant espai, produint espai*» (Lefebvre, 1976: 21).

L'espai urbà, un producte social en ell mateix, organitza la vida social en múltiples capes de dominació i subordinació, centres i perifèries. La *perifèria* té diversos significats amb fronteres mal definides. A un nivell pot significar les àrees menys desenvolupades (països o regions); a un altre nivell inclou aquells grups socials que han estat apartats dels mitjans de producció i tampoc són integrats o integrables. També pot referir-se a les perifèries urbanes (barris o *bidonvilles*) o a perifèries socials, particularment joves, dones, homosexuals, els desesperats, els «bojos», els drogodepenents (Lefebvre, 1976).

Aquests grups, que el poder central arracona a les perifèries social i espacial, poden esdevenir agents de canvi social, en un projecte total que inclou tots els drets dels individus. Encara més important, inclou *el dret a ser diferent*, a no ser classificat per força en categories que han de ser construïdes pels poders necessàriament homogeneïtzadors. La diferència és un principi existencial⁴ «que es refereix a les maneres de ser humà, a la peculiaritat de les experiències de cadascú, objectius, possibilitats, i al sentit personal de l'existència en una situació donada i en la situació que un vol crear per ell mateix» (Lonzi, 1970, a Bono i Kemp, 1991: 41). El projecte total també inclou *el dret a la ciutat*, el dret a no ser foragitat cap a espais produïts pel propòsit de la discriminació. «Per a la ciutat no només representa una acumulació colossal de riquesa, sinó que és també el centre del naixement i de l'aprenentatge, el punt de reproducció de relacions socials. Però també esdevé el lloc on aquestes relacions estan amenaçades» (Lefebvre, 1976: 28).

Per què em remeto al que us pot semblar «història antiga» a la majoria de vosaltres?⁵ Tal com intentaré explicar més endavant, veig en aquesta teorització de l'urbà les precondicions per al desenvolupament dels enfocaments feministes. A més, crec que, en les conjuntures canviants d'avui, és important posar més atenció a l'anàlisi espacial, ja que és l'espai qui amaga les conseqüències i ofusca les relacions de poder. Observant l'urbà des de la meua posició, des del medi ambient urbà, que constitueix la major part del meu treball acadèmic i des de la perspectiva teòrica i política del feminisme grec, em sembla que conceptes com el de vida quotidiana, perifèria o el dret a la ciutat retenen la seva força analítica i explicativa i poden ser útils en el desenvolupament de coneixements feministes de la qüestió urbana.

L'espai urbà està, doncs, creat i modificat per les pràctiques socials i espacials dels habitants, *no* és un «lloc» fix o un marc en el qual s'inscriuen les pràctiques socials. És, al mateix temps, un producte de processos globals i locals, de pràctiques socials específiques (per a una elaboració, vegeu Simonsen i Vaiou, 1996). Aquesta visió de l'espai urbà prové de concepcions dinàmiques del lloc, en les quals els llocs estan poblats i les persones experimenten l'espai i desenvolupen pràctiques de múltiples formes que vinculen el local amb el global. Les experiències i els coneixements que informen les pràctiques socials estan construïdes en una escala més gran que el que definim com a urbà en un moment determinat (vegeu també Massey, 1991), i els diferents grups socials i els individus estan situats de formes diverses en una tensió global/local, per tant, obtenint experiències diferents de l'espai i del temps.

Pot argumentar-se que, a nivell de generalitat i d'abstracció on la reproducció de les relacions socials és examinada en abstracte, la localització, el gènere

4. Un que és oposat a la igualtat, un principi jurídic, «ofert com a drets legals a les persones colonitzades. I imposat a elles com a cultura» (Lonzi, 1970, a Bono i Kemp, 1991: 41).
5. Tot i que estic temptada de fer constar aquí que, en una visita recent a la llibreria Dillons de Londres, vaig trobar Lefebvre classificat dins dels «estudis culturals», al costat de moltes lectures de moda.

re, la raça... dels agents individuals és irrellevant. O, allà on les relacions de gènere són examinades en abstracte, la raça, classe, localització, etc. dels agents individuals no són rellevants. No obstant això, el desenvolupament urbà és un procés específic històricament i geogràficament i requereix que passem de lleis abstractes cap a coneixements de condicions particulars. En aquestes condicions, el gènere, així com altres formes d'opressió, són una part important de l'anàlisi i de l'explicació.

Enfocaments feministes en estudis urbans

Un tret distintiu de la recerca feminista i de la construcció de teoria és que comença les seves preguntes amb les experiències de les dones. L'experiència és una categoria indispensable, ja que comprèn les respostes mentals i emocionals dels individus i dels grups a molts esdeveniments interrelacionats o a repeticions del mateix tipus d'esdeveniment (Thompson, 1978). Les experiències de les dones en plural subratlla la comprensió que no hi ha una «dona universal» (com tampoc no hi ha un «home universal»), sinó dones (i homes) de classes, races i cultures diferents (Harding, 1987). La classe, raça, cultura, edat, etc. són categories dins del gènere i es combinen de formes diverses que difereixen històricament i d'un lloc a un altre.

Quan les experiències de les dones esdevenen el punt de partida de les preguntes, es poden plantejar qüestions diferents i els objectius de la recerca són modificats considerablement. Les dones, com a grup oprimint (o diferents grups), volen respostes a com el món està modelat per forces més enllà d'ell, quines són les fonts del poder social i com es poden canviar aquestes condicions. En aquest context, els enfocaments feministes en plural només poden ser formulats per contribuir al coneixement de les complexes relacions que configuren les realitats conflictives en les quals les dones (i els homes) viuen, com a individus i grups socialment determinats. Les dones, llavors, poden emergir com a agents susceptibles de modelar les seves pròpies vides en lloc de ser víctimes passives de les seves opressions.

El meu propi interès en aquestes perspectives sorgeix dels debats i de les pràctiques polítiques del moviment de les dones a Grècia, juntament amb noves qüestions des de la meitat dels anys setanta, un període marcat per canvis profunds a la societat i a la política gregues. En els seus contrariats encontres amb l'esquerra política, el moviment de les dones ha desafiat moltes de les certeses que van guiar les formes de pensar de l'esquerra —o això semblava a moltes feministes, inclosa jo mateixa! Mitjançant les seves activitats conflictives ha exposat la jerarquia de la desigualtat basada en el gènere —que permet tots els aspectes de la vida social i condueix a coneixements diferents del canvi polític i social. Això subratlla, una vegada més, el context polititzat en el qual el feminisme/s es va desenvolupar amb moltes dificultats, també en el món acadèmic⁶.

6. Sobretot a Història i a Dret, on hi ha molts grups i publicacions significatius.

Les experiències i pràctiques de les dones, com a punt de partida, condueix a coneixements diferents de l'estructura i de la dinàmica urbanes; aquest punt de partida també reconstrueix prioritats i per tant produeix anàlisis diferents d'aquelles que comencen amb els processos globals. Els enfocaments feministes no poden explicar completament cada aspecte del desenvolupament urbà. Tampoc la subordinació ni l'opressió de les dones es pot explicar en tots els seus aspectes diversos i conflictius a través de l'estudi del desenvolupament urbà. Els enfocaments feministes se situen a *la cruïlla* d'aquests temes i tenen una forma diferent d'observar-los (Vaiou, 1990). Les experiències de les dones poden aportar idees molt útils als processos de desenvolupament i canvi urbà. Alhora, aquest darrer pot explicar algunes de les formes concretes que prenen les relacions de gènere en circumstàncies històriques i geogràfiques específiques.

Perquè els enfocaments feministes es desenvolupin en els estudis urbans, en les ciutats/espai urbà, aquests han de ser contemplats des del començament com a *poblats i generitzats*. Aquesta «precondició» es troba amb un difícil diàleg amb molts dels estudis urbans crítics, on l'èmfasi en les estructures ha conduït a un gairebé inevitable interès pels processos generals/globals i en les categories abstractes. El mateix interès predomina en moltes formulacions recents, les quals prioritzen la producció, l'acumulació de capital, la circulació global i les finances, les polítiques públiques i el desenvolupament de la propietat. Tot i que la comprensió d'aquests processos és fonamental per a l'estudi de la qüestió urbana, ha permès que certes «coses» siguin vistes i altres, no menys importants, siguin amagades⁷ (vegeu Simonsen i Vaiou, 1996). Entre aquestes «coses» amagades hi ha aquelles que provenen de les experiències de les dones, així com les qüestions que aquesta perspectiva prioritza.

En el nostre article amb Kirsten Simonsen (Simonsen i Vaiou, 1996) proposem una forma diferent de procedir. Començant amb les experiències de les dones en la construcció de dos contextos urbans diferents, Copenhague i Atenes, intentem desenvolupar categories empíriques i analítiques per tal de formular un marc per a la comprensió del desenvolupament urbà. Passem des de les històries de vida de dones individuals a categories derivades d'aquestes (la família, treball remunerat, xarxes socials), i després a una formulació de conceptes més generals, intermedis —i solapats— (estratègies de vida, relacions de gènere, constitució de lloc). Aquests últims constitueixen dimensions conceptuals a través de les quals introduïm el significat de temps i d'espai; i amb la seva ajuda podem aproximar-nos i interpretar el desenvolupament urbà i els rols de les dones en el procés de construcció de la ciutat. Aquesta forma de treballar amb el nostre material ens permet observar les complexes formes en les quals

7. Han sorgit diferents problemes en aquesta línia en els estudis urbans en diferents contextos, els quals introdueixen la cultura, la importància del lloc i de la identitat i celebren la diversitat i la multiplicitat de temes i perspectives. Els enfocaments en aquests contextos posen en qüestió demandes universals, i, en el seu gir postmodernista, minen la legitimitat de totes les formes de metateoria (vegeu Harvey, 1992), però sovint no eviten la totalitat de pràctiques i de discursos que oposen.

són construïts els llocs a través de les pràctiques dels individus i dels grups. Aquestes pràctiques estan inscrites i alhora limitades per estructures socials més àmplies. A la vegada, poden desafiar i modificar aquelles estructures o reproduir-les i afrontar-les. Les relacions de gènere i les identitats de gènere són un element formatiu de les pràctiques socials i estan formades i remodelades en elles.

Partint de dues ciutats diferents, hem pogut explorar, per una banda, les tensions entre l'especificitat i la universalitat en les experiències de les dones, i, per una altra, el *contingut* divers de les nostres categories conceptuals i la seva *importància relativament canviant*. Mentre que això pot ser fàcil d'entendre des de la perspectiva dels «altres» llocs, és menys ràpidament reconegut en les contribucions que s'originen al món anglosaxó. A les revistes acadèmiques en llengua anglesa —que són les més llegides arreu i les que determinen clarament els termes de debat— els coneixements situats i el contingut de conceptes utilitzats per analitzar i interpretar el desenvolupament urbà (reestructuració, flexibilitat, treball...) són elevats a teoria, tot i que procedeixen d'experiències particulars. Això també és cert pels enfocaments feministes: fins i tot quan invoquen la diferència, han de reconciliar la idea de diferents tradicions de feminisme i de recerca urbana i la diferent importància de la política —que també condueixen a diferents coneixements. «Una altra» gent i «altres» llocs són sovint pensats per produir contribucions empíriques parcials i situades i per ser tractades com a desviacions d'una «norma» implícita. «Pero d'alguna manera hi ha sempre algú que ve de fora per trencar la simetria de la polaritat: hi haurà sempre "algú que vindrà del Sud"» (Bono i Kemp, 1991: 2).

La introducció de temes feministes en estudis urbans ha suposat un llarg procés de debat, de reformulacions, d'èmfasis i prioritats canviant —no necessàriament en un ordre temporal seqüenciat. Aquests temes han continuat entre les feministes de diferents disciplines i àrees d'estudi que tracten la qüestió urbana (geografia, sociologia, antropologia, arquitectura, història de la planificació), però no han facilitat debats dominants. Tal com ja he subratllat anteriorment, aquest article és, sense cap dubte, una exposició sobre el pensament feminista en estudis urbans (per treballs semblants, vegeu, per exemple, McDowell, 1993; Johnson, 1994; WGSG, 1997). No obstant això, hi ha dos desenvolupaments que són importants en relació amb la idea que els enfocaments feministes es troben a la cruïlla entre el feminisme i la teoria urbana crítica i a cavall entre la política i la teoria. Em refereixo aquí a: *a)* el pas de la temàtica de «fer visibles les dones» (el que Harding, 1986 anomena en un context més ampli, *empiricisme feminista*) a centrar-nos en la naturalesa generitzada dels conceptes amb els quals treballem, i *b)* el canvi d'èmfasi des de la temàtica de l'impacte de la variació espacial en la construcció de les relacions de gènere, a l'anàlisi de l'impacte del gènere en la construcció de l'espai i del lloc. «Des del significat simbòlic dels espais/llocs i dels missatges clarament generitzats que transmeten, fins a l'exclusió per violència, els espais i els llocs no són únicament ells mateixos generitzats, sinó que sent-ho, reflecteixen i afecten les formes en les quals el gènere és construït i comprès» (Massey, 1994: 179).

Un comentari final

Repensant els enfocaments feministes en estudis urbans, i revisant la literatura recent, crec que la crítica feminista ha tornat a les seves formulacions inicials, «trobant-les totalitzadores, reduccionistes, inadequadament matisades, valoritzadores de la diferència de gènere, inconscientment racistes i elitistes» (Bordo, 1990: 135) i repetint les ansietats comunes de les feministes acadèmiques en general. Una autocrítica important se centra en el pensament dualístic o dicotòmic, implícit o explícit en l'anàlisi del fet urbà, àdhuc quan les fronteres es troben problematitzades i disputades. Entre molts dualismes que es poden trobar en l'anàlisi geogràfica, el de públic/privat potser és el que més s'associa a les configuracions espacials. Segons molts teòrics, el seu atac es troba al centre de les lluites feministes (per exemple, Pateman, 1983; Phillips, 1992), les quals s'han concentrat particularment en la transposició de la línia de demarcació que separa el públic del privat, la ciutat de la casa i la política de la vida privada (Kravaritou, 1997).

Públic/privat, llar/política, treball domèstic/treball remunerat i altres representen processos i relacions que són diferents i que poden ser examinats analíticament de forma separada. El que cal rebatre és la identificació d'un d'aquests dualismes amb els homes i l'altre amb les dones. Les experiències de les dones, que han constituït bona part de la meua recerca al llarg dels anys, transcendeixen les fronteres de concepcions dicotòmiques i posen de relleu ambigüitats i diferències. Les dones es troben en totes dues bandes de qualsevol dicotomia i contínuament negocien el seu lloc a cada banda i en combinació amb totes dues. Les dicotomies són sovint intensificades, però també són desafiadades i modificades en la vida diària de les dones, en la seva lluita per fer front a lleialtats conflictives i per definir relacions de domini i de subordinació, ja que transcendeixen i s'oposen a les fronteres de les dicotomies conceptuals i actuals (Vaiou, 1992).

La teoria urbana crítica ha posat una atenció exclusiva a l'esfera pública com a base racional i universal per a l'explicació del desenvolupament urbà. Ha deixat d'avaluar la importància de l'altra banda —i de la combinació de totes dues— en els processos que ha estat tractant, així com també l'impacte d'aquests en la vida diària a les ciutats. L'esfera pública ha pres la posició dominant des del punt de vista analític i ha determinat que l'esfera privada esdevingui l'«altre». Per tant, l'anàlisi urbana i el debat se situen precisament allà on les dones han estat realment i/o simbòlicament excloses o invisibles. Per tal de fer-se visibles, cal contemplar la vida quotidiana i el desenvolupament urbà des de la perspectiva d'una menys dramàtica, no oficial, privada i invisible esfera de la vida social. Els temes públics han de ser tractats lluny de formes considerades fins ara massa trivials o massa privades pels estudis urbans (Hermann, 1976; Young, 1987).

I això em condueix altre cop a la posició a cavall entre teoria i política dels enfocaments feministes —i a la meua pròpia posicionalitat. Malgrat que comparteixo les pors de caure en l'essencialisme i en una anàlisi simplista, el meu

itinerari per l'esquerra, el moviment feminista i els estudis urbans a Grècia constitueixen sensibilitats i temes inalienables. Aquest itinerari no em permet abstrure del pes de l'esfera privada en la vida de les dones, tant en termes de treball i temps com en termes de la seva importància en la comprensió del desenvolupament urbà. En aquest context, em sembla important col·locar l'àmbit privat a un nivell d'importància analítica i fer-lo visible, i fer-ho també amb les dones que s'hi identifiquen. Tampoc em puc abstrure del reclam, per part de les dones, de l'esfera pública. Fins i tot el dret a tenir drets és, actualment, un terreny disputat —i el dret a ser diferent i no ser considerat un «altre» encara ho és més.

El públic/privat, com altres grups de categories analítiques, és quelcom que utilitzem per analitzar i interpretar els nostres temes de recerca, en aquest cas el desenvolupament urbà des de la perspectiva feminista. No és ni únic ni estable en el seu contingut ni idèntic universalment en el seu significat. El que s'hi revela, després d'haver-lo utilitzat en la meua experiència situada, és l'ambigüitat de la presència de les dones a la ciutat: per una banda, un qüestionament o un silenciament de la seva presència, una exclusió real o simbòlica de l'esfera pública i una identificació amb la privada, i, per una altra banda, una inclusió en l'esfera pública en termes desfavorables, i donant per descomptada la seva contribució (invisible), tant en l'esfera pública com privada. Però, és sempre el gènere la categoria analítica més important? Hi ha graus innegables d'inclusió/exclusió lligats a moltes altres determinacions socials. La classe, per una banda, l'impacte de la qual és molt investigat, i es troba clarament impresa en la ciutat i en els discursos sobre ella; l'ètnicitat, per una altra, que resta amagada i negada malgrat l'actual canvi d'imatge de les ciutats gregues, que estan esdevenint ràpidament llocs d'acollida o de trànsit per a un important nombre de migrants. La prioritització del gènere, és a dir, decidir la relació que s'establirà en primer lloc, és un acte polític; però no ha de seguir una lògica de tancaments i exclusions, al contrari, pot afegir-se a un tipus d'anàlisi «integradora».

La inclusió i la participació a l'esfera pública pressuposa una alliberació de compromisos materials i lligams sentimentals i una disponibilitat per a uns altres deures i relacions que corresponen a un model masculí de ciutadania, un model en el qual els ciutadans apareixen a l'esfera pública «ja crescuts i madurs, amb completa autonomia, sense dependències ni lligams, i com a productors de riquesa» (Bimbi i Del Re, 1997: 12). Heus aquí l'ambigüitat de la ciutadania de les dones i de la seva presència en l'espai públic, les seves lluites per canviar les fronteres, la inquietud sobre el seu «passejar pels carrers» (Wilson, 1991), i, en determinats llocs i temps, una exclusió formal dels drets i una prohibició de la seva presència en els espais públics, ser elles mateixes a l'àgora o a la borsa, la plaça o el parlament, la fàbrica o el districte de negocis. Tal com Rosi Braidotti argumenta (citada a Bono i Kemp, 1991: 18): «l'ésser vivent femení no és una essència abstracta; som les que participem en política, que treballem, que produïm teoria, que hem d'afrontar la complexitat de les nostres vides diàries, i que no estem disposades a continuar «sent com» o «sent

inferiors». Nosaltres volem «*entrar i canviar la ciutat amb el nostre ser-dones, reclamant la nostra diferència i afirmant la diferència de l'home*».

Bibliografia

- BIMBI, F.; RE, A. del (1997). «A cinquant'anni dal voto». A BIMBI, F.; RE, A. del (eds.). *Genere e Democrazia. La cittadinanza delle donne a cinquant'anni dal voto*. Tori: Rosenberg & Sellier, p. 17-26.
- BONO, P.; KEMP, S. (1991). *Italian Feminist Thought. A Reader*. Oxford: Blackwell.
- BORDO, S. (1990). «Feminism, Postmodernism and Gender-Scepticism». A FRASER, N.; NICHOLSON, L. (eds.). *Feminism / Postmodernism*. Nova York: Routledge.
- FLAX, J. (1987). «Postmodernism and gender relations in feminist theory». *Signs*, 12: 4, p. 621-643.
- GRIMSHAW, J. (1986). *Philosophy and feminist Thinking*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- HARDING, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: The Open University Press.
- (1987). «Introduction. Is there a feminist method?». A HARDING, S. (ed.). *Feminism and Methodology*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- HARVEY, D. (1992). «Social Justice, postmodernism and the city». *International Journal of Urban and Regional Research*, 16: 4, p. 588-601.
- HERMANN, C. (1976). *Les voleuses de langue* (part. «les coordonees feminines: espace et temps»). Paris: Des femmes.
- JOHNSON, L. (1994). «What future for feminist geography?». *Gender, Place and Culture*, 1: 1, p. 103-113.
- KRAVARITOU, Y. (1997). «Lacittadinanza europea e le donne». A BIMBI, F.; RE, A. del (eds.). *Genere e Democrazia. La cittadinanza delle donne a cinquant'anni dal voto*. Tori: Rosenberg & Sellier, p. 229-234.
- LEFEBVRE, H. (1974). *La Production de l'Espace*. Paris: Anthropos.
- (1976). *The Survival of Capitalism*. Londres: Alison & Busby.
- MASSEY, D. (1994). *Space, Place and Gender*. Oxford: Polity.
- MCDOWELL, L. (1993a). «Space, place and gender relations: part I. Feminist empiricism and the geography of social relations». *Progress in Human Geography*, 17: 2, p. 157-159.
- (1993b). «Space, place and gender relations: part II. Identity, difference, feminist geometries and geographies». *Progress in Human Geography*, 17: 3, p. 305-318.
- PATEMAN, C. (1983). «Feminist critiques to the public/private dichotomy». A BENN, S.I.; GAUS, G.F. (eds.). *Public and Private in Social Life*. Londres: Croom Helm, p. 281-303.
- PHILLIPS, A. (1992). «Universal pretensions in political thought». A BARRETT, M.; PHILLIPS, A. (eds.). *Destabilising Theory*. Oxford: Polity, p. 10-30.
- SIMONSEN, K.; VAIYOU, D. (1996). «Women's life and the making of the city: Experiences from "North" and "South" of Europe». *International Journal of Urban and Regional Research*, 20: 3, p. 446-465.
- SOJA, E. (1989). *Postmodern Geographies*. Londres: Verso.
- (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real and Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- THOMPSON, E.P. (1978). «The poverty of theory or an orrey of errors». En *The poverty of Theory and Other Essays*. Londres: Merlin Press, p. 193-398.

- TOPALOV, C. (1989). «A history of urban research: The French experience since 1965». *International Journal of Urban and Regional Research*, 13: 4, p. 625-651.
- VAIOU, D. (1990). *Gender Relations in Urban Development. An alternative framework of analysis in Athens, Greece*. Tesis doctoral no publicada. University of London.
- (1992). «Gender divisions in urban space: Beyond the rigidities of dualist classifications». *Antipode*, 24: 4, p. 247-262.
- WGSG (Women and Geography Study Group), (1997). *Feminist Geographies*. Londres: Longman.
- WILSON, E. (1991). *The Sphinx in the City*. Londres: Virago Press.
- YOUNG, I.M. (1987). «Impartiality and the civic public». A BENHABIB, S.; CORNELL, D. (eds.). *Feminism as a Critique*. Oxford: Blackwell, p. 57-76.